

NELPĚNÍ

Pokus stanovit jednu z možných společných základů židovství, křesťanství a buddhismu

Milan Balabán

KEIN HÄNGEN ALS NEGATIVE GRUNDLAGE DER KLASSISCHEN RELIGIONEN „Kein Hängen, selbst am Heiligsten nicht“, diese Tagebuch-Worte der ungarischen Nonne Margareta Maria Mester charakterisieren nicht nur das dynamische Prinzip der christlichen Frömmigkeit, sondern auch diejenigen noetisch konvergierenden Anstrengungen aller ‚großen Religionen‘, die darauf zielen wollen, völlig unabhängig von allen Entitäten der Welt zu sein. Es geht also nicht nur um die monotheistischen Systeme, sondern auch um die großen religiös-philosophischen Karma-Konzepte (wie der Buddhismus u.a.). Außer acht müssen jedenfalls verschiedene esoterische Geistesströmungen bleiben, da diese das menschliche Innere mit mystisch-mythisch gefärbten Vorstellungen dinglicher Art infizieren möchten. Dasselbe gilt über die Sekten und deren verdinglichte Eschatologizität. — Worin besteht das echte Kriterium der Echtheit (Wahrhaftigkeit) einer Religion? Die unechten (unwahrhaftigen) Religionen hängen am naturhaften oder dinglich verstandenen ‚Göttlichen‘ (z.B. die idolartige Verehrung der Vegetation). Die echten (wahrhaftigen) religiösen Systeme erweisen sich ebenso in ihrer Ethik wie auch in ihren noetischen Spekulationen als völlig unabhängig - von allen Entitäten ‚göttlicher‘ oder weltlicher Natur. — Die Scheidelinie zwischen den Hängen- und Nichthängenreligionen und deren Frömmigkeit(en) läuft freilich quer durch die einzelnen Systeme. — Der Glaube ‚an Gott‘ hat mit einem Glauben an eine gegenständlich verfaßte Gottheit gar nichts zu tun. — Die Grenze zwischen der Gegenständlichkeit und Nicht-Gegenständlichkeit bewacht im Judentum das zweite Wort des Dekalogs (Ex 20, 4—6), die Institution des Schabbats (Ex 20,8—11) und andere Halakhot oder einige kultische Einrichtungen.

Im Buddhismus repräsentieren das prinzipielle Nichthängen konkrete Karman-Schritte (buddhistische ‚praxis pietatis‘), die auch ein Hängen an Buddha selbst zu überwinden weiß — darauf zielt offenbar meta-logischerweise die Meta-Kategorie ‚Nirvana‘ hin — Im Christentum dienen als Katalysatoren der undiglichen Idee des einen = einzigen = absolut freien Gottes (JHWH) die Tätigkeiten von Jesus, besonders dessen (Berg)predigt, die durch das Kreuz-Werk dieses ‚Gottessohnes‘ verifiziert worden ist, dann aber auch die von Jesus und Paulus verkündigte und empfohlene Freiheit von allen Traditionen und Vorstellungen, was im Bereich der Ethik aktuell appliziert werden sollte.

1. Žijeme v době, kdy jednotlivá náboženství nežijí (jen) svůj izolovaný, ‚ostrovní‘ život — uzavřena ve svých geografických prostorech a omezena nebezpečnými předsudky o své vlastní jedinečnosti a ‚samospasitelnosti‘. Svět se stal malým, přehlédnutelným, geografické vzdálenosti se prostřed-

nictvím dopravních médií maximálně zkrátily; také jednotlivá náboženství, zvláště náboženství ‚světová‘ (*high religions*) vystoupila ze svých ulit; již dříve byla přístupna hrstce badatelů a religionistických odborníků; byla vystavena zkušenosti misionářů, někdy zkušenosti velmi trpké (jezuitské misie v Číně); širší vrstvy světové populace však si mohly žít v pohodlné krustě vlastního věří či bezvěří, v rozsáhlém nezájmu o věření ‚mimo naši osadu‘.

1.1 Již dříve byly nastartovány rozhovory uvnitř tzv. abrahamovských náboženství (židovství, křesťanství, islám) a v lecčems jsme trochu pokročili.

1.2 Nesnadnější, ale ne méně významné, jsou rozhovory mezi náboženstvími monoteistickými a systémy karmánovými (především tu půjde o buddhismus).

1.2.1 Otázkami tohoto druhu se dnes zabývá menší armáda religionistů nebo vědců, kteří mohou napomoci k charakterizování toho či onoho náboženského okruhu.

1.2.1.1 Z cizích badatelů na sebe upozornil teolog Hans Küng,¹ Fritjof Capra;² z našich badatelů působících trvale v zahraničí vyniká Karel Werner;³ z českých religionistů je to např. Břetislav Horyna,⁴ Odilo Štampach⁵ a v neposlední řadě Jan Heller.⁶

1.3 Nejpodstatnější svou interreligiózní iniciativou a hledáním nových cest a metod je mi H. Küng, který hledá ve Světovém étosu hráz proti zániku lidstva; přitom nemyslí jen na fyzické sebevyhubení, nýbrž i sebelikvidaci vnitřní, totální vyprázdnění náboženské. Páteří náboženství (v singuláru i plurálu) je **etika**, příkazy ‚dekalogu‘ (Ex 20) jsou v nějaké podobě známy všude a odvězdycky. Podle Künga by se mohly stát obecně uznávané náboženské normy iniciací **celostního** myšlení a tím onoho **étosu**, který je nezbytný k záchraně světa.⁷

¹ H. Küng, Světový étos. Projekt, Zlín 1992.

² Tao fyziky, Bratislava 1992.

³ Srv. The Significance of Indian Religions for the Philosophy of Religion, in: Religio 2/93, Brno (ČSSN).

⁴ Úvod do religionistiky, Praha 1944.

⁵ Deponát posvátna v současném mezináboženském dialogu, in: O posvátnu, str. 29nn, Praha 1993 (ČKA).

⁶ Jan Heller + Milan Mrázek, Nástin religionistiky, Praha 1988, (Kalich).

⁷ H. Küng, Světový étos, Projekt, Zlín 1992

1.4 Pokoušel jsem se objevit jednu z možných ideových základů, které by nebyly identifikovatelné (toliko) s etikou a které by zahrnovaly postoje a přístupy, jež by si i samu etiku přivolaly k nutným službám a k nezbytné ideové signalizaci.

1.4.1 Přitom jsem usiloval o to, abych našel hodnoty, které lze (nebo nutno) charakterizovat **negativně**. *Via negativa*, jak to zná teologie ze svých vnitřních dějin, je v zauzlených ideových problematikách bezpečnější, než sebebrilantnější *via positiva*; už proto, že zvláště při pozitivních formulacích a formulích se ocitáme v hustém nebezpečí zpředměťování zakázaného druhým slovem desatera.

1.5 Zdá se mi, že se judaismus, křesťanství i buddhismus, tedy dvě náboženství monoteistická a jedno karmánové, shodnou v jednom: ve vyostřeném důrazu na **nelpění**; neboť jen tak si člověk uchová svou vnitřní nezávislost a jen tak může vstoupit do prosebného rozhovoru s Pravdou, která se vymyká jakémukoliv ‚zachycení‘ — rázu náboženského i jakéhokoliv jiného.

I. NELPĚNÍ V ŽIDOVSTVÍ

2. Izrael či Juda se nikdy nezbavili vzpomínky na někdejší (dávno) **nomádkou** minulost. Izraelci byli původně kočovnými **hebrejci**, kteří byli stále v pohybu, hleděli kupředu, hledající obživu a pastvy pro svá zvířata. Tato jejich existenční struktura jim znemožňovala vytvořit pevné kultické formy a na nich lpět, což bylo naopak charakteristické pro zemi Kanaan, kterou si Izraelci ‚vzali‘. I když se Izraelci později od Kenaanců lecčemu přiučili a začali lpět na sakrálních místech a časech, byli vyburcováváni proroky. Jeremjáš ironizoval domnělou **tabuitu** chrámu (Jr 7,4), žalmista (Ž 16,4; 40,7; 51,18 aj.) i proroci radikálně relativizují smysl obětí, nejdou-li ruku v ruce s milosrdenstvím a odpovědností vůči bližnímu v osobní či sociální nouzi (Iz 7, 11 aj.). Ozeáš: *Chci milosrdenství, ne oběť* (Oz 6, 6). Týž prorok věštně oznamuje svému lidu, že přichází čas, kdy bude **bez** krále, **bez** obětních hodů atp. (Oz 3, 4), aby **nelpěl** na ničem vnějším a přimknul se k Hospodinu samotnému.

2.1 Teologie izraelského a později i křesťanského ‚nomádství‘ nebyla dosud uspokojivě vypracována. O jakýsi nárys ‚nomádké‘ teologie jsem se pokusil ve studii věnované J. Hellerovi k jeho sedmdesátinám.⁸ Zdá se mi, že

⁸ Milan Balabán, Heimat und Heimatlosigkeit im Alten Testament, in: Landgabe — Festschrift für Jan Heller, str. 11nn, Praha 1995 (Oikúmené).

rozpracování takové teologie by bylo samo o sobě dosti vydatným příspěvkem k tématu ‚nelpění‘.

3. Důraz na naprostém nelpění je ústředně slyšet z ‚druhého přikázání‘: *Nezobrazíš si Boha zpodobením...* (Ex 20,4). Izrael nesměl vyrábět svá božstva po způsobu sousedů; nesměl však zpodobovat ani vlastního Boha, Hospodina. Okem měl zůstat Adonaj nespátřen, jen uchem mohl být akceptován — ve smyslu ‚slyšet a poslouchat‘. Odtud lze pochopit vášnivost prorockého boje proti modlám. Ozeáš: *Co je mi do nějakých modlářských stvůr, Efrajime* (Oz 14,9).

3.1 Druhé přikázání nemá v jiných starověkých náboženských soustavách obdobu. Je to indikativně-imperativní slovo **o nelpění**.

2.1.1 Na ‚Boží nepředmětnost‘ se orientovali někteří významní mystici, např. Eckhart — o tom níže.

2.2 O této záležitosti, kterou lze také nazvat ‚nelpěním‘ jsem pojednal ve svých studiích o *víře* a o *exodu*.⁹ Podobně též L. Hejdánek.¹⁰

4. Třetí charakteristikou nelpění v izraelství a židovství je **šabbat**. ‚Sobota‘ — to je **přestat**; nepokračovat v dosavadním díle, volit diskontinuitu; to znamená ‚zapomenout‘ na skvělé i odporné ‚pracovního dne‘, odložit i skvělá lpění a ‚být sám‘ bez ‚okolností práce‘. Správný žid, který by vskutku domyslel význam šabbatu, by neměl lpět ani na bohoslužbě a bohoslužebném obrazu Nejvyššího.

4.1 Také příkaz ‚přestat‘ ‚sedmého dne‘ je ústrojnou částí Desatera — a už tím souvisí zcela úzce s příkazem o neuctívání ‚božích zpodobenin‘.

4.2 O symbolice soboty a o jejím zakládajícím, vpravdě ‚ústavním‘ významu pojednává skvěle Erich Fromm;¹¹ nové pohledy nabízí samostatná náboženská myslitelka Veronika Tydlitátová.¹²

⁹ Milan Balabán, *Víra — nebo osud?*, Praha 1993 (Oikúmené), zvl. str. 7—23 a 70—85. Týž: *Hebrejské myšlení*, Praha 1993 (Herrmann a synové), zvl. str. 97—128. Týž: *Hebrejské pojetí víry*, in: *Reflexe 3/90*, Praha (Oikúmené). Týž: *Antifátální kerygmatická myšlenka exodu ve starozákonní a novozákonní Bibli*, in: *Reflexe 7—8/92*, Praha (Oikúmené).

¹⁰ Ladislav Hejdánek, *Filosofie a víra*, Praha 1990 (Oikúmené). Z dalších: Břetislav Horyna (Úvod — viz pozn. 4), Odilo Štampach (Deponát — viz pozn. 5). Z našich autorů v zahraničí Karel Werner (*The Significance* — viz pozn. 3). Ze zahraničních Hans Küng (viz pozn. 1) a Fritjof Capra (viz pozn. 2).

¹¹ E. Fromm: *Budete jako bohové / Radikální interpretace Starého zákona a jeho tradice (You Shall Be As Gods)*, Praha 1966.

¹² *Sobota (Úvaha nad Ex 20,10—11)*, KR 8/95, Praha (YMCA).

5. Výzvu k nelpění lze vyslyšet i z instituce izraelských (židovských) svátků; snad nejnázorněji je to předváděno o slavnosti ‚Stánků‘, hebr. *SUKÓT*, třetí z takzvaných poutních svátků (*regalim*); při těchto svátcích musí účastníci trávit svůj čas mimo svůj dům, ve volném prostranství, čímž je demonstrována nepevnost a principiální nezajištěnost naší existence.

5.1 Proto o *Sukót* čtena kniha Kazatel (*Kohelet*) připomínající lidskou **pomíjivost**, prašnost, nicotnost. *Pomíjivost, samá pomíjivost, řekl Kazatel, pomíjivost, samá pomíjivost, všechno pomíjí* (Kaz I, 1).

5.1.1 Podobné drastické tóny pokory znějí i z Žalmů. O pohybu lidského života říká žalmista: *...jako vzdech doznívají naše léta... v letu odcházíme* (Ž 90, 9n).

5.2 O symbolickém významu soboty více Leo Trepp.¹³

II. NELPĚNÍ V BUDDHISMU

6. Buddhismus patří mezi karmánové systémy; ty představují zcela jiný náboženský a duchovní svět než tzv. *abrahamovská* náboženství, jež jsou založena na *monoteismu*. Sotva lze v buddhismu, taoismu etc. mluvit o *Bohu*, poněvadž karmánovým systémům zcela schází *personalismus* hebrejsko-evropského ražení. Jakkoli však se buddhismus zcela rozchází s křesťanstvím v zásadním ideovém východisku (v buddhismu se člověk stává svým vlastním spasitelem), není nutné pominout některé styčné plochy, postoje a stanoviska, kde je možné dosáhnout konsensu prospěšného pro obě strany. Jednou z těchto ‚ploch‘ je právě NELPĚNÍ.

6.1 Buddhismus vyrostl na půdě *védského náboženství*, jehož výsledný výraz najdeme v *Upanišadách*. Už zde vykazovala životní praxe ‚divoce‘ žijících mnichů, většinou asketů, **nezávislost** na vnějších podmínkách: to nejskromnější jídlo, nábožensky účelované půsty, ‚nebydlení‘ atp.

6.2 Ovšem ještě mnohem významnější byla programově pěstovaná **nezávislost**, či spíše vypjatý pokus o ni. Bylo to **principiální ne-lpění** na čemkoli tělesném, vnějšně uspokojivém, toliko jevovém. Rámec a struktura normativního indického myšlení (VĚD) této doby podkládá a iniciuje *umrtvení netrvalých rysů bytí*, což je dosažitelné ve **svobodném stavu myslí** (tzv. MÓKŠA), v osvobození od ‚pout smyslů‘. To je pak normativním

¹³ L. Trepp: *Der jüdische Gottesdienst, Gestalt und Entwicklung*, Stuttgart-Berlin-Köln 1992, str. 57—77 + passim.

předpokladem k ukončení tzv. *samsáry*, tj. koloběžné existence v reinkarnační pouti a dosažení *nirvány*, která reprezentuje **absolutní oproštění** od všeho jevového, ale i od všeho, co vykazuje strukturu existence. Je to dokonalá objektivace brahmánského úsilí o nelpění.

6.2.1 Více dá nahlédnout do předbuddhistického i buddhistického úsilí o nelpění dílo odborníka — indologa. Především chci zmínit Vincence Lesného,¹⁴ Karla Wenera¹⁵ a Ivo Fišera;¹⁶ jména zahraničních badatelů staršího i nedávného data najde laskavý čtenář v různých slovnících jednájících o světových náboženstvích.¹⁷

7. Buddhismus se oprostil (nebo o toto oproštění usiloval) od *spekulativní povahy* svých předloh. Ododstavcoval se od spekulativních představ, týkajících se vztahu jednotlivého člověka (mikrokosmu) k ,duši‘ univerza (makrokosmos), od úvah o ,životě po životě‘ atp. Tím posílil svůj status **ne-lpění**.

7.1 Buddhův *nezájem o metafyziku* iritoval samotné Buddhovy žáky. Například Buddhův žák mnich Malunkjaputta byl velmi znepokojen tím, že Buddha hlásá zároveň, „že svět je věčný a že svět není věčný, že svět je konečný a že svět není konečný, že duše a tělo jsou totožné a že nejsou totožné...“ atd.¹⁸

7.2 Hlavním motivem a ,moventem‘ Buddhova důrazu na nelpění bylo mimořádné akcentování *praxe*, jíž Buddha vždy dával přednost před *teorií*. Praxe spočívala v úsilí o ,uhašení žízně‘ — po životě, ve výcviku (= sebevýcviku) v **nelpění**, nikoli ve spekulacích o vzniku nebo zániku světa.

8. Nyní uvedu ukázky z knihy *Dvacet jedna řečí askety Gótama zvaného Buddha*, což jsou vybrané sůty pálijského kánonu *Tripitaka*.¹⁹ Ukázky jsou z Buddhových rozprav, z ,druhého koše‘ zvaného *Sutta-pitaka*, z rozpravy Lví řev (*Čúlasihanádasuttam*).²⁰ Buddha tu mluví (k mnichům) o **čtyřech druhích ulpívání**: ulpívání na požitku, pohledu, ctnosti a sebepotvrzení (cit. spis str. 103). „*Existují někteří asketové a kněží, mnichové, kteří říkají,*

¹⁴ V. Lesný: *Buddhismus*, Praha 1948 (Samcovo knihkupectví).

¹⁵ Viz jeho zasvěcenou předmluvu k DHAMMAPADAM Cesta k pravdě, Praha 1992, str. 5—37.

¹⁶ I. Fišer: *Filosofická koncepce nejstaršího buddhismu*, Praha 1992, (*Dharma Gaia*).

¹⁷ Např. *Mírcea Eliade — Ioan Culianu, Slovník náboženství*, Praha (ČS), str. 51—53 (bibliografie).

¹⁸ *Eliade* (viz pozn. 16), str. 37.

¹⁹ Podle jediného dostupného německého překladu K. E. Neumanna sbírky *Madždžhimi-kája* přeložil a komentářem opatřil Jan Kozák, Praha 1993 (Bibliotheca gnostica).

²⁰ *Dvacet jedna řečí* (viz pozn. 18), str. 101nn.

že jsou schopni vysvětlit celou podstatu ulpívání, avšak žádné takové vysvětlení nepodávají: *Zkoumají ulpívání na požitku, ... na pohledu, ale ne ulpívání na ctnosti nebo ulpívání na sebezpotvrzení...*“ Ale právě poslední dva druhy ulpívání jsou nejnebezpečnější a nejneprůhlednější. Nelze totiž ulpívat ani na *lásce k mistrovi*, ani na *lásce k učení*, nebo na *požadavcích řádu*. Nelpět (ani) na *sebezpotvrzení* tj. na své vlastní ‚víře‘, dogmatu, na tom, na čem stojím a co mě potvrzuje. Je tedy potřeba jít tak daleko, že neulpívám ani na tom, na čem stojím, na čem se zakládám, na čem jsem založen.

III. NELPĚNÍ V KŘESŤANSTVÍ

9. Křesťanství je — neméně než v židovství nebo v buddhismu — laskavou i velmi přísnou školou v nelpění, v neulpívání, v nesetrvávání v tom, co má charakter předběžnosti, dočasnosti, v tom, co je *před-eschatologické*. Jistota, již se mnozí křesťané troštují, je jistota nepravá, ano modlářská. Také pro křesťanství, a právě pro něj, platí ‚druhé slovo Dekalogu‘ zakazující jakékoli zpodobení či zpředmětnění božského, hospodinovského.

9.1 Muž, z jehož díla křesťanství roste, JEŽÍŠ, nelpěl na ničem a na nikom. (Důvěra v OTCE neměla charakter lpění.) Ježíš nelpěl na své matce (Mt 12,48n; J 2, 4) a toto nelpění doporučoval i svým následovníkům (Mt 10,37; 19 29 aj.). Nelpěl na svých nejbližších. Petra, který ho chtěl odradit od ‚křížové cesty‘ nazval satanem (Mk 8, 33 a paralely). Nevisel na vlastním životě a doporučil to i druhým (Mk 8, 35 a paralely).

9.2 K nelpění směřují životní rady Pavlovy korintským věřícím: „*Proto ti, kdo mají ženy, ať jsou jako by je neměli, a kdo pláče, jako by neplakali, a kdo jsou veselí, jako by nebyli, a kdo kupují, jako by nevlastnili, a kdo užívají věcí tohoto světa, jako by neužívali; neboť podoba tohoto světa pomíjí*“ (1K 7, 29—31).

9.2.1 „Vládnout všemi věcmi“ mohou křesťané jen jako „nic nemající“ (hós méden echontes — 2K 6, 10).

9.2.2 V kázání v martinském kroužku v prosinci 1944, které mělo text 2K 5,17, řekl Slavomil Daněk: „*Kdož jsou v Kristu, těch život jako by trvale nesl znaménko ±*“. V tomto kázání odkazuje tento vzácný učitel církve k slovům známé Augustovy písně: *...ať co zadrží kdo tobě, příliš toho nevaž sobě*.²¹

²¹ S.Daněk — kázání na 2K 5, 17 (Stvoření v Kristu), DIN (Biblické úvahy), Praha 1946, str. 146.

10. Nezávislost na vnějších poměrech ilustrovala mladá církev svou „svobodou k svobodnému životu“, což se častokrát krylo se „svobodou k smrti“. To je slavná historie křesťanského *martyrství*, častého *křtu krve*. Až do vydání Ediktu milánského musil s obětí života počítat každý křesťan. Pozdější zaslepení vnější mocí a ideologickým vlivem dalo podnět k sytým, často krvavým, aplikacím **ulpívání** na věcech a okolnostech druhořadého nebo nicotného rázu.

10.1 Tuto katastrofální **absenci nelpění** prorocky odhalil náš největší český myslitel Petr Chelčický v *Síti víry pravé*. Prostotou své existence oproštěné od bohatství a společenské významnosti prokázal křesťanské nelpění svatý František.

11. Skoro pestře lze ilustrovat duchovní nelpění na nejduchovnějších hodnotách úvahami, kázáními a meditacemi **křesťanských mystiků**.

11.1 Do jejich mystických ledví může dnes i český čtenář proniknout prostřednictvím knihy, o níž se překladem i hermeneutickými poznámkami zasloužil Jan Sokol: *Mistr Eckhart a středověká mystika*.²² Uvedeni jsou především Mistr Eckhart, Jindřich Suso, Jan Tauler, ale i jiní, specificky profilovaní, především Bernard z Clairvaux.

11.2 Eckhart vykládá znova a znova, co je to skutečná **chudoba**: „*A chce-li být někdo chudý duchem, musí být chudý svým vlastním věděním, aby nic nevěděl, ani Boha, ani stvoření, ani sebe sama. Proto musí člověk toužit, aby nic nevěděl ani nepoznal o dílech Božích. A tak může být chudý ve svém vlastním věděním*“.²³ Na jiném místě odkazuje Eckhart na Pavlovo slovo: „*Chtěl bych být věčně odloučen od Boha kvůli svému příteli a kvůli Bohu*“.²⁴

11.3 Eckhartovo ‚pojetí bytí‘ duchaplně vykládá ve svém šťastně pojatém spisu Erich Fromm.²⁵ Zde uvádí Fromm mimo jiné i Eckhartovo mystické přesvědčení, že „*pravá chudoba ducha vyžaduje, aby člověk byl prost Boha a všeho jeho působení tak, že jestliže Bůh chce působit v duši, on sám pro sebe musí být tím místem, v němž působí, a rád by to tak chtěl dělat*“²⁶.

12. Zářivý příklad nelpění poskytla maďarská jeptiška Margareta Maria Mester (1906—1961). Z jejího deníku vyjímáme: „*Bůh, zcela nahý a sám*

²² J. Sokol: *Mistr Eckhart*, Praha 1993 (Zvon). Překladaři (jiných mystiků) jsou L. Karfíková a M. Dostál.

²³ Mistr Eckhart, str. 281.

²⁴ Mistr Eckhart, str. 287n. Uveden byl Eckhartův překlad. V ČEP zní tento Pavlův výrok takto: *Přál bych si být proklet a odloučen od Krista Ježíše za své bratry, za lid, z něhož pocházím*.

²⁵ E. Fromm: *Mít nebo být (To Have or to Be)*, Praha 1992 (Naše vojsko).

se stal v temnotě víry blaženstvím srdce. " Tato svatá žena, která krutě umírala na nevyčísitelnou nemoc, prožila nutnost odloučit se v nezbytných případech i od svátostí a modlitby: „Žádné závisení, ani na nejsvatějším“ (*Kein Hängen, selbst am Heiligsten nicht.*).²⁷

13. Poslední slovo Dietricha Bonhöffera (před popravou) bylo: „*Toto není konec, to je začátek*“.²⁸

14. Nakonec příklad z beletrie, příznačně francouzské. Myslím na knihu *Deník venkovského faráře*, jejímž autorem je Georges Bernanos. Venkovskému faráři se zpovědně svěřuje hraběnka, která chová jako svatokrážednou relikvii památku na zemřelého syna. Ve vrcholné, dramatické chvíli hodila medailónek doprostřed hořících polen farského krbu. Bylo to kruté, ale osvobozující. Hraběnka potom sdělila venkovskému faráři v dopise: „*Nemyslila jsem, že odevzdanost je pro mě možná. A vskutku není to odevzdanost, co přišlo. Není v mé povaze a předtucha mne neklamala. Nejsem odevzdaná, jsem šťastná*“.²⁹

²⁶ Viz pozn. 25.

²⁷ In: *Das Vaterunser, Katholisches Hausbuch*, Leipzig 1969 (St. Benno-Verlag).

²⁸ To je jen špička ledovce. Víc a šif (meditace, analýzy, glosy) in *Widerstand und Ergebung*, München 1951 (Chr. Kaiser Verlag). Česky: *Na cestě k svobodě (Listy z vězení)*, Praha 1991 (Vyšehrad).

²⁹ *Deník venkovského faráře (Journal d'un Curé de Campagne)*, Praha 1969 (Vyšehrad), citáty ze str. 135n.